

भारतातील गुप्त भाषा व सांकेतिक भाषेची परंपरा व स्वरूप - एक शोध

अजीज रशिद तडवी

आदिवासी तडवी संस्कृतीचे अभ्यासक व लेखक

जगात 2786 बोली भाषा असून भारतात 284 भाषा व 1652 बोली भाषा प्रचलित आहेत. तसेच आफ्रिका खंडात 500 च्या वर आदिवासी भाषा या बोलल्या जातात. परंतु दरवर्षी आदिवासींच्या काही द्विभाषिक परंपरा व संस्कृती मर्त्य, लुप्त होतांना दिसतात. या परिस्थितीला आजची समाजव्यवस्था जबाबदार आहे तसेच आर्थिक व राजकीय परिस्थिती व प्रत्येक समाजातील पांढरपेशी समाज हा काही प्रमाणात दोषी आहे.

आदिवासी भाषा जगल्या पाहिजेत, त्या टिकल्या पाहिजेत, लिपीबद्ध झाल्या पाहिजेत, मुद्रीत झाल्या पाहिजेत. भारताचा विचार केला तर येथे वसणा-या आदिवासी जमाती उदा. भिल्ल, तडवी, पावरी, कोलम, संधाल, मुंडा, हो, बंजारा, इत्यादी जमातीचे अस्तित्व हे आज धोक्याच्या वळणावर आहेत. यातील "बो" ही द्विभाषिक लोकसंस्कृती जी अंदमान-निकोबार येथे वसलेली होती तेथे एकच वयोवृद्ध महिला "बो" जमातीचे जिवंत होती. परंतु सन 2010 मध्ये तिचा मृत्यू झाल्यामुळे सदरची द्विभाषिक लोकसंस्कृती कायमची मुक, लुप्त झाली आहे.

गुप्त बोली भाषा व सांकेतिक बोली भाषा हा विषय संशोधकांना, अभ्यासकांना नवीन नाही. मात्र दुर्दैव म्हणावे लागेल की याबाबतीत सखोलपणे भारतात तसेच महाराष्ट्रात संशोधन झालेले नाही. स्वातंत्र्य अगोदरच्या काळात इंग्रजांनी हा विषय ब-यापैकी थोड्याफार प्रमाणात हाताळला आहे. कारण त्याकाळी ज्या लोकांकडून त्यांना भिती होती तसेच ज्या आदिम जमाती ज्यांना त्यांनी गुन्हेगारी जमाती म्हणून घोषित केलेल्या होत्या, त्या आदिवासी जमाती इंग्रजांना जेरीस आणतांना तसेच त्याचे राज्यकारभारात अडथळा निर्माण करण्याकरता या गुप्तबोलीचा व सांकेतिक बोली भाषांचा उपयोग ते करत असत. या व इतर अनेक कारणास्तव इंग्रजांनी भारतातील आदिवासी जमातीच्या गुप्त व सांकेतिक बोली भाषांबाबत संशोधन व अभ्यास करण्यावर शासकीय दरबारातील व्यक्तींना प्रोत्साहन देण्यांस सुरुवात केली. अशाप्रकारे या विषयांस चालना मिळून हा विषय सर्वप्रथम भारतात हाताळला जावू लागला.

भिल्ल संस्कृतीत सदरची गुप्त भाषा प्रचलित होती. इतिहास बघितला तर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात गुप्त संदेशवहनाचे आदानप्रदान करण्याचे काम गुप्त संदेशवाहक म्हणून तसेच हेरगिरी करण्यात निष्णात असलेले दोन नांवे समोर येतात, एक शिवाजी महाराजांच्या काळातिल बहिर्जी नाईक तसेच मोगलकाळातिल रशीद खान हे हेरगिरी करणारे निष्णात असे नांवे त्याकाळी सुप्रसिद्ध होती. शिवरायांचे हेर बहिर्जी नाईक हे आपले संदेश सांकेतिक भाषेत शिवरायाकडे पोहचवित असत तसेच ते छत्रपती शिवरायांचा एखादा गुप्त संदेश हा गुप्त बोलीत लिहून तो इच्छीत स्थळी व हव्या

त्या व्यक्ती पर्यंत पोहचवित असत तसेच उदाहरण हे मोगल काळातिल हेर रशीद खान यांचेबददल सांगता येईल. तसेच रामदास स्वामी हे आपल्या अंभगातून व पदयातून, काव्यात्मक शैलीत शिवरायांना गुप्त संदेश सूचित करत असत व पोहचवित असत.

गुप्त बोलीचा त्याच प्रमाणे सांकेतिक बोलीचे कोडे उकलण्याकरता अनेक जण प्रयत्न करतात. प्राचीन काळी काही ताम्रपत्रातील संदेश, हस्तलिखित गूढलिपी, शिल्प भाषा विविध मुद्रावस्थातील आकृत्या, मूर्ति, त्याच प्रमाणे विविधप्रकारे लिहीलेल्या लिपीतील शिलालेख, किल्ले, किल्ल्यातील खजिना, गुप्त दरवाजे ते उघडणारे रहस्यमय विविध तंत्र व त्याच्या विविध चाब्या व नकाशे, नकाशावरील ठिकाणे, रस्ते, मुद्रा, इत्यादी अनेक रहस्यमय दुनियेवरचा पडदा हा केवळ आणि केवळ गुप्त व सांकेतिक भाषेच्या ज्ञात ज्ञानामुळे संभव होत असे व आजदेखील होतांना दिसतो आहे.

भारतीय प्राचीन संस्कृतीत सभ्यतेत तसेच जगातील सभ्यतेत संस्कृतिचा विचार करता गुप्त सांकेतिक भाषेद्वारे एखादा गुप्त संदेशवहन केले जाणेची परंपरा विद्यमान होती. आपली सभ्यता व संस्कृती भविष्यकाळातही कायम निरंतर टिकावी म्हणून काही संप्रदायानी व संस्कृतीने सभ्यतेने ती गुप्तपणे जतन करून ठेवली.

भारतातील व जगातील काही संस्कृतीने ती गुप्तपणे सांकेतिकपणे जतन केली याचा अभ्यास केला जात आहे. येणे प्रमाणे काही सभ्यतेचे उदाहरण देता येतील ज्यानी सांकेतिक व गुप्त संदेशवाहनाची परंपरा सभ्यता टिकावी म्हणून प्रयत्न केला.

1. मोहजोदोडो सभ्यता
2. खजुराहोकालीन सभ्यता, अजिंठा-वेरुळकालीन सभ्यता
3. माया सभ्यता
4. इजिप्तशियीन पिरॅमिड, ममी, ..
5. अरेबियन संस्कृती सभ्यता
6. बाहूबलीकालीन संस्कृती सभ्यता
7. बौध्दकालीन सभ्यता

या सभ्यतांचा चिकीत्सकपणे संशोधन व अभ्यास संशोधक करीत आहेत व यातून संस्कृतीचे सभ्यतेचा प्राचीनतेच्या शोध व बोध घेतला जात आहे व त्यातून आजच्या 21 व्या शतकातील मानवाचा प्रगतीचा आलेखाचा शोध, तपशिल, माहिती तपासून मानवनिर्मितीची प्रक्रिया व पृथ्वीवर जीवन निर्मितीची प्रक्रिया, संस्कृती सुरु होण्याची प्रक्रिया व पृथ्वीवर जीवन कसे सुरु झाले मानवाचे पुर्वज कोण, ब्राम्हांडात सजीव सृष्टी आहे काय याचा शोध घेतला जात आहे. याकरता मानववंश संशोधक व अभ्यासक हे या सभ्यतांचा अभ्यास करून शोध घेत आहे.

थोर खगोल संशोधक गॅलिलिओ यांस पोप व सत्ताधिकांनी छळ करून ठार मारलेवर गॅलिलिओचे समकालीन व नंतरचे संशोधक आपले शोध व कार्य हे गोपनीय ठेवू लागलेत. आपले शोध ते गुप्त व सांकेतिक भाषेत लिहून जतन करू लागलेत. याचे उदाहरण म्हणून लिओ-नार्डो-द-विंची याचे नांव

घ्यावे लागेल, या संशोधक चित्रकाराने आपले संशोधन व चित्रात्मक संदेशात अर्थात गुप्त सांकेतिक भाषेत लिहून ती तो जतन करू लागला. तसेच भविष्यात सदरचे संशोधन व चित्रे व त्यातील गूढ लेखन संदेश नंतरच्या पिढीला उकल करता येवू शकेल याबाबत काही पध्दत व बौध्दीक संदेश कोड लॅंग्वेज त्यानी लिहून व जतन केली. त्याचे समकालीन संशोधक यांनी या गुप्त व सांकेतिक भाषेला मिरर लॅंग्वेज म्हणून पुढे इतिहासात सभ्य माणसाना ती ज्ञात झाली. गुप्त बोली भाषा-सांकेतिक भाषांची पुरातनकाळी जेवढी गरज होती तेवढीच नितांत गरज ही आताच्या काळात देखील आहे. तंत्रज्ञान, विज्ञानाच्या व स्पेस विज्ञानाच्या या 21 व्या शतकात गुन्हेगारी व त्याचे स्वरूपही दिवसेदिवस गतीमान व काळाप्रमाणे अॅडव्हान्स होत आहे. याचा त्रास हा सभ्य समाजाला बसत असतो. वाममार्गाला लागलेले काही माथेफिरू लोक, आंतकी, गुन्हेगार, सायबर क्राईम, स्पेस क्राईम करणारे, इंटरनेट डाटा चोरी, वेबसाईट हैक करणारे गुन्हेगार, त्याच प्रमाणे समाजव्यस्था, अर्थव्यवस्था, देशांतर्गत संबंध, परराष्ट्रधोरण बिघडविणारे छुपे गुन्हेगार, राजकीय, सामाजिक कायदा व सुव्यवस्था खराब करणारे गुन्हेगार हे गुप्त व सांकेतिक बोली भाषांचा "कोड लॅंग्वेज"चा वापर करतात. या सांकेतिक व गुप्त भाषेतील संदेशपध्दतीचा वापर गैरमार्गाकरता, दुष्ट व अहितकारी, अमानवीय कामाकरता करतात हे मोठया प्रमाणात आज 21 व्या शतकात दिसून येते.

तरी या गुप्त व सांकेतिक भाषेचे स्वरूप व तिचे मांडणी, ठेवण, इत्यादी बाबतचा अभ्यास हा आज 21 व्या शतकातील युवा पिढीला मुख्यत्वेकरून पोलीस व संरक्षण यंत्रणा, विभागातील लोकांना असणे नितांत गरजेचे आहे असे मला वाटते. त्यामुळे या गोष्टीबद्दल व विघातक कार्याबद्दल आगाऊ माहिती मिळून होणारा अनर्थ वेळीच टाळता येतो. मदत होते यात शंका नाही. रॉ, के.जी.बी., अमेरिकन गुप्तचर एजन्सी, इंटरपोल या सुरक्षायंत्रणांना गुप्त व सांकेतिक भाषेचे ज्ञान पूर्वी जितके गरजेचे होते तेवढेच ते आज 21 शतकात भारतात व जगात शांतता, सोहार्द, बंधूता सामाजिक एकोपा व विश्वबंधूत्वाचा नारा बुलंद करणेकामी महत्वाचे आहे व जगात शांतता टिकविणेकामी जगाने एकजुट होणे गरजेचे असून या गुप्त व सांकेतिक भाषेच्या अभ्यासांला व ज्ञान मिळविणेकामी चालना मिळणे जगाचे व भारताचे हिताचे होईल यात शंका नाही असे मला वाटते.

भारतातील आदिवासी व मागासवर्गीयाची व्दिभाषिक लोकसंस्कृती विदयमान आहे. येणे प्रमाणे या जमातीतील गुप्त व सांकेतिक भाषा व त्याच्यां मातृभाषा या प्रचलित आहेत.

अ.नं.	जनजाती-जमाती	मातृभाषा	गुप्त- सांकेतिकभाषा
1.	भिल्ल	भिल्ली	पारसी
2.	तडवी	तडवी	जंगली
3.	पावरा	पावरी	भूंगाती भाषा
4.	मांग	मांगी	अंबुजी
5.	राजपूत भामटा	रजपूती	डागुरी
6.	शिकलगर	शिकलगरी	जड भाषा
7.	बंजारा	बंजारी	तांडी भाषा
8.	गोंधळी	गोंधळी	करपल्लवी

तरी सरकारने या भारतातील व महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती व इतर ज्या जनजाती आहेत त्यांचेतील गुप्त व सांकेतिक भाषेच्या अभ्यासाला चालना द्यावी व मदत करावी. प्रोत्साहन द्यावे हे देशहिताच्या दृष्टीने योग्य आहे.

गुप्त व सांकेतिक भाषेचे येणे प्रमाणे प्रकार आहेत

1. गुप्त सांकेतिक बोली भाषा
2. देहबोली भाषा
3. करपल्लवी भाषा
4. चित्रलिपी भाषा
5. सांकेतिक अंक भाषा
6. गुप्त सांकेतिक मिश्र अंक व शब्द भाषा
7. मिताक्षरी

1. सांकेतिक व गुप्त बोली भाषा :-

आदिवासी जमातीत गुप्त व सांकेतिक भाषा ही प्रचलित आहे. थोड्या कमी शब्दांत व वाक्यांत गुप्त संदेशाचे मदतीने या बोलीद्वारे वहन केले जाते. सदरची भाषेत अनेक नैसर्गिक व अनैसर्गिक बाबींचा समावेश करण्यात येतो. त्यात प्रामुख्याने फळे, पाने, फुले, पक्षी, पक्ष्यांचे विविध आवाज, इत्यादींचा अंतर्भाव असून त्याच प्रमाणे नियमित प्रमाणे जी व्यवहारात बोलली जाणारे भाषे प्रमाणेच जी लपवून ठेवलेली व गुप्त स्वरूपात असलेली ही गुप्त भाषा अशा प्रकारे आपल्या एका विशिष्ट सामाजिक समूहाकडून नेहमी वापरण्यात येते.

2. देहबोली भाषा :-

या गुप्त व सांकेतिक भाषेला बॉडी लॅंग्वेज असेही म्हणतात. मानवाच्या शरीर अवयवांच्या सहायाने व मदतीने एखादा गुप्त व सांकेतिक संदेश हा वहन करण्यात येतो. यात प्रामुख्याने डोळ्यांचा, भुवईचा, ओठांचा, हाताचा, पायांचा, अशा विविध खूणाद्वारे हे गुप्त संदेशवहन केले जाते. भारतीय लोकनृत्याद्वारे साहित्यातील व पुराणातील एखादी कथा देखील सांगितली जाते. उदा.रामायण, महाभारत, दुर्गा, शंकर रुद्रावतार हे लोकनृत्याद्वारे सांगितले जातात उदा. दक्षिणकडील कथक, कथकली नृत्यप्रकार हे होय.

3. करपल्लवी भाषा:-

गुप्त व सांकेतिक करपल्लवी याभाषेमध्ये प्रामुख्याने दोन्ही हातांच्या पंज्यांचा व त्याच प्रमाणे दाही बोटाच्या खूणांद्वारे या करपल्लवी गुप्त भाषेचा उपयोग केला जातो व एखादा गुप्त संदेश पोहचविला जातो वहन केला जातो. करपल्लवी ही बोटांद्वारे दिशानिर्देश करून एखादा गुप्त संकेत देण्याचे आपले इच्छित ध्येय साध्य करित असते. उदा.गोधळ्याच्या हाताच्या खाणाखूणाची एक स्वतंत्र वर्णमाला तयार केलेली आहे. या वर्णांचा बोध करून देणा-या हाताच्या खूणांना करपल्लवी असे म्हणतात. उदा.अ-अंगठा, ह-विळा, क-करंगळी, ख-स्वर्ग, ग-गगन, घ-घंटा, न-नख, च-चल, छ-

छत्र, ज-जमली पांच बोटे, 2एक वाकडे बोट, ल-दोन वाकडी बोटे या सांकेतिक खूणांमध्ये फक्त वस्तूंच्या खूणा नाहीत तर इतरही संकेत असतात. ही करपल्लवी गुप्त भाषेचाच एक नमुना आहे.

4. चित्रलिपी भाषा :-

एखाद्या पेंटीगद्वारे तथा चित्राद्वारे गुप्त व सांकेतिक भाषा संदेश पोहचविण्याचे काम केले जाते. सदरची ही बोली चीन व जापान येथे उगम पावलेली असावी व आजही ती तेथील मुळ चिनी व जापानी भाषेची जननी म्हणून ओळखली जाते. सदरची ही गुप्त व सांकेतिक भाषा देखील चिनी व जापानी या लोकांनी गुप्त ठेवलेली आहे. सदरची गुप्त भाषा ही बोधकालीन सभ्यता पासून विद्यमान आहे. या चित्रलिपीद्वारे गुप्त संदेश वहन केले जातात याचे उदाहरण म्हणजे लिओ नार्डो-द-विंची यांची पेंटीग आहेत.

5. गुप्त व सांकेतिक अंक भाषा :-

या गुप्त भाषेत 1,2,3,4,5,6,7 ते 10 पावेतो आकडेमोड केलेली असते. या अंकाच्या अनुषंगाने एखादा गुप्त संदेश देण्याचे काम हे केले जातात.

6. सांकेतिक मिश्र अंक व शब्द भाषा :-

यात प्रामुख्याने अंक 1 ते 10 तसेच शब्द अ,ब,क,ड इत्यादी बाराखडीनुसार शब्द असतात त्याचे सहायाने व मदतीने एखादा गुप्त संदेश लिहून तो प्रासारित करण्यात येतात याला कोडवर्ड म्हणून देखील संबोधण्यात येते. गुप्त संदेशाचे वहन हे याद्वारे केले जाते. आज 21 व्या शतकात स्पर्धा परीक्षा देणा-या विद्यार्थ्यांना याचा अभ्यास हा देण्यात आलेला आहे ही आनंदाची बाब आहे.

7. मिताक्षरी :-

भारतात अशा सांकेतिक गुप्त भाषा आणि लिपी यांचे प्रयोग हे फार प्राचीन काळापासून रुढ असल्याचे आढळते. मिताक्षरी बहुधा प्रियकर व प्रेयसी परस्परांना गुप्त संदेश पोहचविण्याकामी सदरची गुप्त भाषा उपयोजित असत. उदा.भिल्लाचे वंशज असलेली आदिवासी तडवी भिल्लाची देखील अशीच प्रकारची प्रियकर व प्रेयसी परस्परांना जंगली या आदिवासी तडवीच्या गुप्त भाषेचा गुप्त संदेश देण्याकामी उपयोग करित असतात.

गुप्त भाषा व सांकेतिक भाषेचे ठळक वैशिष्ट्ये :-

1. वैशिष्ट्यपूर्ण रचना करून गुप्तपणे पदयरचनेतून गुप्त संदेश पोहचविण्याची पध्दतही महाराष्ट्रात होती असे दिसते. *विजापूरचा सरदार निघाला आहे*. हा संदेश समर्थरामदासांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांना पाठविलेल्या पदयस्वरूप पत्रामधून कळविला होता. ओव्यांचा पहिल्या चरणांचा आदयक्षरांना एकापुढे एक वाचले तर संदेश तयार होतो असे पत्र स्वामी रामदासांनी राजांना पाठविले होते.
2. जवळ जवळ सगळ्या विमुक्त भटक्या व मागासवर्गीय तसेच आदिवासी जाती जमातीतील लोकजिवनात सदरची गुप्त व सांकेतिक भाषा रुढ आहे. या जनजाती व जमातीत अशाप्रकारे स्वतंत्रपणे द्विभाषिक लोकसंस्कृती जीवनसरणी दिसून येते.तशी ती प्रादेशिक भाषांमध्ये

स्वतंत्रपणे गुप्तभाषा दिसून येत नाही. सदरची गुप्तभाषा संकेत हे अनौपाचारिक पध्दतीने तयार केलेले असतात.

3. 13 व्या शतकात विसोबा खेचर यांनी सराफी व्यवसायातील काही सांकेतिक शब्दांचा अंभगात उपयोग केला आहे. ही सांकेतिक भाषा व्यापारात रुढ होती. नंद म्हणजे दलाल आणि नंदकी म्हणजे दलालांचे वेतन. बाजारात व्यवहार करतांना या सांकेतिक बोलीचा उपयोग करतात. उदा. केवली-एक, अबारु-दोन, उथनू-तीन, पोळू-चार, मुळू-पांच, शेली-सहा- पवित्र-सात, मंगी-आठ, नेवसू-नऊ, अंगळू-दहा, एकडू-अकरा, रेप्पी-बारा, तेपरु-तेरा, चोमडू-चोदा, तळी-पंधरा, तळी या शब्दांपूर्वी एक,दोन,तीन, शब्द वापरून सोळा, सतरा हे शब्द बनवतात.
4. कैकाड्यांचे परंपरेने चालत आलेले अनेक व्यवसाय असले तरी पूर्वी ही जमात चोरी करणे हा त्याचा व्यवसाय होता.असे इंग्रजांनी म्हटले आहे. त्यांचे सांकेतिक भाषा संबंधी तत्र विकसित केलेले आहेत. ते सन 1908 मध्ये मुंबई इलाख्यातील सरकारने आपल्या प्रसिध्द केलेल्या नोटस ऑन क्रिमिनल क्लासेस इन द बॉम्बे प्रेसिडन्सी या ग्रंथात दिलेली आहे. काही सांकेतिक संदेश येणे प्रमाणे आहेत.
 1. पोलीस आले असे सांगावयाचे असेल तर रातकिडयासारखा आवाज करणे.
 2. पळून जा किंवा पांगा हे सुचविण्याकामी तोंडावर पंजा ठेवून घुबडासारखा आवाज किंवा कोल्हयासारखा आवाज काढणे.
 3. घरात चोरी करीत असलेल्या साथीदाराला कुणी तरी येत असले बाबत सावध करणेकामी,रात्रीच्या वेळी,- मांजरीचा किंवा मेंढीचा,दिवस असतांना आवाज काढणे.
 4. दोन रस्ते एकत्र येतात अशा ठिकाणी आपण कोणत्या दिशेने गेलो हे दर्शविण्याच्या संकेत रेघोटयांच्या किंवा पावलाच्या खूणा करणे किंवा झाडाच्या फांदया विशिष्ट प्रकारे टाकून दिशानिर्देश करणे इत्यादी.
 5. प्रादेशिक भाषेत उदा. संस्कृत,तमिळ,मराठी,गुजराथी या मातृभाषासह गुप्त व सांकेतिक भाषा ही विद्यमान नसते.तर गरज व आवश्यकतेनुसार लिपीद्वारे सदरचे गुप्त संदेश देण्याचा परंपरा आहे.परंतु आदिवासी जनजाती व जमातीत मातृभाषासह गुप्त व सांकेतिक भाषा ही दोन्ही लोकसंस्कृती विद्यमान असते परंतु ती मौखिक रूपात असून पूर्णपणे स्वतंत्र रूपात ती आदिवासी जीवनसरणीत व लोकसंस्कृतीय समाज जीवनात जीवंत असते व ती आदिमाची जीवनाचा एक भाग असते असे दिसून येते.या लोकसंस्कृतीय भाषेला लिपी नसते. परंतु अलीकडे 21 व्या शतकात काही संशोधक व लेखकांमुळे ती लिपीबध्द होत आहे. ही आनंदाची बाब असल्याचे दिसून येते.
 6. आदिवासीच्या द्विभाषिक लोकसंस्कृती असते म्हणजे त्याची मातृभाषा उदा.तडवीची तडवी ही मातृभाषा व जंगली ही गुप्त भाषा दिसून येते.तसेच भिल्लांची भिलोरी ही मातृभाषा व पारशी ही गुप्त भाषा दिसून येते.अशाप्रकारे आदिवासीची द्विभाषिक लोकसंस्कृती विद्यमान आहे.

7. पाषाण युगाचे तीन कालखंड गणले जातात. एक पुरापाषाण युग व दुसरे मध्यपाषाण युग व तिसरे नवपाषाण युग असे खंड आहेत. पाषाण युगात आदिवासी भिल्लांचे पुरावे मिळाले आहेत. आदिवासी तडवी भिल्ल हे भिल्लांचे वंशज आहेत. सातपुडयात भविष्यात उत्खनन केलेस तसेच भारतात उत्खनन केलेस भिल्लाचे पुरावे, शिलालेख, लेणी, नाणी, जिवाशम, हत्यारे, भांडी वगैरे वस्तु तसेच लेणीवर व शिलालेखावर आदिवासी भाषांची लिपी देखील सापडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

संदर्भ:-

1. डॉ. प्रा. प्रभाकर मांडे - गुप्त भाषा आणि सांकेतिक भाषा.
2. रॉबर्ट ग्रे - फावडेशन ऑफ लॅंग्वेज.
3. नोटस ऑन क्रिमिनल क्लासेसे इन द बॉम्बे प्रेसिडेंसी ग्रंथ-1908.
4. अजीज रशिद तडवी - आदिवासी तडवी बोलीभाषेतील शब्दकोश-तडवी-मराठी-तडवी.
5. साहित्यशास्त्र व संस्कृती दर्शन - डॉ. बापूराव देसाई.

